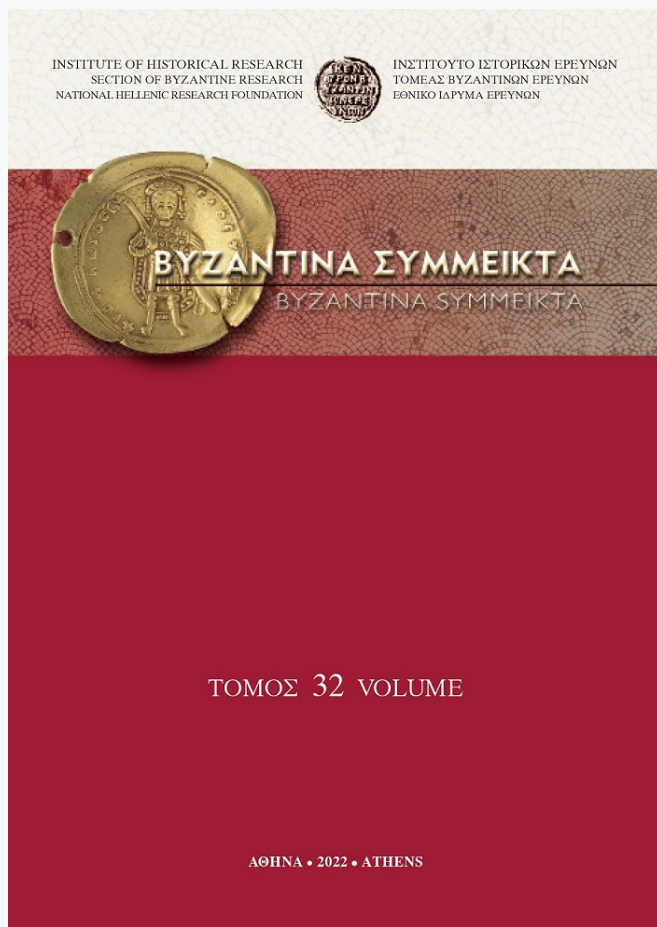

Byzantina Symmeikta

Vol 32 (2022)

BYZANTINA SYMMEIKTA 32

Βιβλιοκρισία: Le monde byzantin du xiiie au xve siècle. Anciennes ou nouvelles formes d'impérialité, édité par Marie-Hélène Blanchet & Raúl Estangüi Gómez, Travaux et Mémoires 25/1. Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance, Paris 2021

Ευάγγελος ΧΡΥΣΟΣ

doi: [10.12681/byzsym.31988](https://doi.org/10.12681/byzsym.31988)

Copyright © 2022, Ευάγγελος ΧΡΥΣΟΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΧΡΥΣΟΣ Ε. (2022). Βιβλιοκρισία: Le monde byzantin du xiiie au xve siècle. Anciennes ou nouvelles formes d'impérialité, édité par Marie-Hélène Blanchet & Raúl Estangüi Gómez, Travaux et Mémoires 25/1. Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance, Paris 2021. *Byzantina Symmeikta*, 32, 586–597. <https://doi.org/10.12681/byzsym.31988>

Le monde byzantin du xiiie au xve siècle. Anciennes ou nouvelles formes d'impérialité, édité par Marie-Hélène BLANCHET & Raúl ESTANGÜI GÓMEZ, *Travaux et Mémoires* 25/1. Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance, Paris 2021, σελ. 916. ISBN 978-2-916716-83-1

Τα τελευταία χρόνια, ίσως και λόγω των γεωπολιτικών συγκυριών της εποχής μας, αλλά και τη διεύρυνση του ερευνητικού πεδίου του Μεσαίωνα σε διάσταση παγκοσμιότητας¹, η διεθνής έρευνα στράφηκε συστηματικά στη μελέτη των αυτοκρατοριών ως πολιτειακών φαινομένων. Διαμορφώθηκαν μάλιστα και όροι όπως το λατινικό επίρρημα *imperialiter* και το γαλλικό ουσιαστικό *impérialité* για να αναδείξουν τα γνωρίσματα της έννοιας της αυτοκρατορίας διαχρονικά. Το μακρόπνοο και μακρόχρονο ερευνητικό πρόγραμμα των καθηγητών Michael Gehler και Robert Rollinger, που ασχολείται βέβαια με μια παγκόσμια και διεπιστημονική προσέγγιση της ιστορίας των αυτοκρατοριών, οργάνωσε ειδικά συνέδρια και εξέδωσε τα Πρακτικά τους, όπως το ογκώδες δίτομο έργο *Imperien und Reiche in der Weltgeschichte. Epochenübergreifende und globalhistorische Vergleiche*. τόμος 1: *Imperien des Altertums, mittelalterliche und frühneuzeitliche Imperien* και τόμος 2: *Neuzeitliche Imperien, zeitgeschichtliche Imperien, Imperien in Theorie, Geist, Wissenschaft, Recht und Architektur, Wahrnehmung und Vermittlung*, με τη συνεργασία των Sabine Fick και Simone Pittl, Wiesbaden, 2014 (όπου και άρθρο του υποφαινομένου με τίτλο «Das

---

1. Η μελέτη της Παγκόσμιας Ιστορίας δεν είναι σημερινό φαινόμενο, πηγαίνει πίσω ως τις απαρχές της ιστοριογραφίας. Όμως πρόσφατα, με αφετηρία προηγούμενες προσπάθειες, όπως το βιβλίο των Holdon και Purcell για την Ιστορία της Μεσογείου με τον προκλητικό τίτλο «The corrupting Sea», εισήχθη στον διάλογο, κυρίως από την Catherine Holmes και τη Naomi Standen στη Σχολή Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, μια συστηματική διεύρυνση του οπτικού πεδίου της μεσαιωνικής ιστορίας από τον παραδοσιακό ευρωπαϊκό ορίζοντα προς την παγκόσμια ιστορία των Μέσων Χρόνων.

Byzantinische Reich. Ein Imperium par excellence», σσ. 621-634). Στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού, που ακόμη συνεχίζεται, συγκλήθηκε συνέδριο το 2018 με θέμα «The End of Empires: Decline, Erosion, and Implosion» με άρθρο του Henning Börm υπό τον τίτλο «The end of the Roman empire» και πρόσφατα εκδόθηκε ο τόμος *Empires to be remembered: Ancient Worlds through Modern Times* (Universal- und kulturhistorische Studien. Studies in Universal and Cultural History), Springer 2022.

Στον όρο *imperialità* εστιάζει και ένα εκδοτικό πρόγραμμα υπό τον καθηγητή Fulvio Delle Donne στο Πανεπιστήμιο της Basilicata (γνωστό ως Unibas) και την καθηγήτρια Annick Peters-Custot στο Πανεπιστήμιο της Nantes, που μετέχει στο ευρύτερο διεθνές πρόγραμμα *IMPERIALITER. Government and the glory of the Empire regarding the Christian kingdoms - 12th-17th centuries*². Το ερευνητικό αυτό πρόγραμμα βρίσκεται και στην αφετηρία των ερευνών που οδήγησαν μεταξύ άλλων και στον ανά χειράς τόμο ακολουθώντας τον ορισμό της έννοιας της *impérialité* που εισήγαγε το 1956 ο Roland Barthes και μέσα σε ένα ερευνητικό σχήμα με τον νεοφυή, τίτλο «αυτοκρατορολογία» - *impériologie*.

Οι δυο εκδότες του τόμου, Marie-Hélène Blanchet και Raúl Estangüi Gómez, συγκλίνουν σε μια προσπάθεια αναθεώρησης της διαδεδομένης αποτίμησης της παλαιολόγιας εποχής ως περιόδου παρακμής. Στο πλαίσιο αυτό κατέθεσαν στον τόμο ως πρώτο ένα μεγάλο δικό τους άρθρο με θέμα «L'Empire byzantin sous les Paléologues, entre déclin et ruine : révision en six étapes d'un legs historiographique ancien» («Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία υπό τους Παλαιολόγους. Μεταξύ της παρακμής και των ρεμπιών: Μια αναθεώρηση σε έξι βήματα μιας παλαιάς ιστοριογραφικής παράδοσης», σσ. 7-83).

Οι δυο συγγραφείς θέτουν λοιπόν υπό αμφισβήτηση το παλαιό ερμηνευτικό σχήμα, το οποίο κατανοούσε την παλαιολόγια εποχή ως περίοδο παρακμής και ελέγχουν την εγκυρότητά του. Παρακολουθούν προσεκτικά και σε έξι στάδια την εξέλιξη της ταυτότητας των Ορθοδόξων, τα στοιχεία που απάρτιζαν κατά την εποχή εκείνη την έννοια της οικουμενικότητας, την πορεία του περιπαθου αλλά και αγεώργητου διαλόγου για την Ένωση των Εκκλησιών, την ενίσχυση του ρόλου του Οικουμενικού Πατριάρχου και το άλτο θέμα της ισορροπίας στις σχέσεις πολιτείας και εκκλησίας, για να καταλήξουν στη μελέτη της έννοιας

---

2. Βλ. το πρόσφατο συλλογικό έργο *Il sovrano e la Chiesa = Le souverain et l'Église / a cura di Fulvio DELLE DONNE, Annick PETERS-CUSTOT*. Potenza: BUP - Basilicata, University Press, 2022, <https://web.unibas.it/bup/Libri/Imperialiter_Sovrano-Chiesa.pdf>

της παρακμής και στην δραματική αναμέτρηση Βυζαντινών και Οθωμανών ως δύο «αυτοκρατοριών».

Επίσης ερευνούν (σελ. 23 εξ.) το ερώτημα εάν και πότε το βυζαντινό κράτος λόγω της συρρίκνωσης της επικράτειάς του, της φυσικής εξασθένησής του και της οικονομικής του εξαθλίωσης απώλεσε την πολιτειακή ιδιότητα της αυτοκρατορίας, γράφουν για «μια Αυτοκρατορία που δεν ήταν πια Αυτοκρατορία» και αναζητούν «το τέλος της οικουμενικής ιδεολογίας». Καταγράφουν (σε δική μου απόδοση) «την ευρεία συναίνεση μεταξύ των ιστορικών της εποχής των Παλαιολόγων στην άποψη ότι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία μεταξύ του 13ου και του 15ου αιώνα λόγω της πολύ μειωμένης εδαφικής της έκτασης δεν ήταν πια αυτοκρατορία παρά μόνον κατά το όνομα. Στην πραγματικότητα, το χάσμα μεταξύ της υλικής υπόστασης του βυζαντινού κράτους και της εμμονής του σε μια ιδεολογία με έναν οικουμενιστικό ή οικουμενικό στόχο αποτελεί μια από τις πτυχές που έχει προκαλέσει περισσότερο την αμηχανία των ιστορικών σε σχέση με τις παλαιότερες περιόδους. Η προσκόλληση των Βυζαντινών ηγεμόνων στον τίτλο του αυτοκράτορα (βασιλεύς και αυτοκράτωρ) των Ρωμαίων, και η ιδιότητά τους ως των εκλεκτών αντιπροσώπων του Θεού στη γη και στον ισχυρισμό τους, που εκφράζεται ιδίως με τα εγκώμια και τη ρητορική του παλατιού, ως φορέων εξουσίας επί όλων των χριστιανών, αποτελούν στοιχεία που έχουν προβληματίσει βαθιά τους ειδικούς, γιατί βρίσκονται σε έντονη αντίθεση με την εδαφική έκταση της Αυτοκρατορίας και τις συγκεκριμένες δυνατότητές της. Αυτό το χάσμα μεταξύ ιδεολογίας και υλικής κατάστασης έχει γενικά ερμηνευτεί ως απόδειξη της ανικανότητας του βυζαντινού προτύπου, καθώς ήταν πολύ προσκολλημένο στη ρωμαϊκή οικουμενικότητα, να προσαρμοσθεί στις νέες πολιτικές συνθήκες, και επομένως ήταν ένα είδος ιστορικής «νοσταλγίας», ή ακόμη και πνευματικής σχιζοφρένειας» (σελ. 23).

Η αναφορά των συγγραφέων στην υποτιθέμενη «σχιζοφρένεια» των Βυζαντινών μου θύμισε ότι είχα χρησιμοποιήσει τη λέξη αυτή πριν από σχεδόν πενήντα χρόνια, όμως για τον ακριβώς αντίθετο λόγο, για να μεμφθώ κάποιους σεβαστούς δασκάλους μας της προηγούμενης γενιάς ότι παρεξηγούσαν το Βυζάντιο για έλλειψη επαφής με την ιστορική πραγματικότητα³. Εάν κατανοώ

3. Έγραφα τότε: «Due to the studies of G. Ostrogorsky, F. Dölger, A. Grabar and many of their students, an *opinio communis* has been established, that Byzantium, regardless of its continuously deteriorating political power, its military weakness and the successes of its neighbors, military, political and cultural, remained attached to out-of-date imperialistic

ορθά τους δυο συγγραφείς, επαναλαμβάνουν την παλαιά αυτή θεωρία περί *schizophrenie culturelle* καταγράφοντας και κάποιες απόψεις νεωτέρων ιστορικών, όπως του Shepard, του Angelon και του Καλδέλλη. Θα θίξω εδώ δυο από τα στοιχεία της επιχειρηματολογίας τους, επιφυλασσόμενος να αναλύσω εκτενέστερα το θέμα σε ειδική μελέτη. Το πρώτο είναι η περίφημη επιστολή του πατριάρχου Αντωνίου Δ΄ προς τον ηγεμόνα των Ρώσων Βασίλειο Α΄ το 1393 στην οποία, όπως καταγράφουν οι δυο συγγραφείς, επανέρχονται και νεώτεροι ερευνητές, ακολουθώντας βασικά την ίδια επιχειρηματολογία. Δυστυχώς δεν συζητούνται απόψεις που κατατείνουν στην αναζήτηση του ευρύτερου πλαισίου, όπου οι ιδέες του Πατριάρχου Αντωνίου Δ΄ ευρίσκονταν σε διάλογο με αντίστοιχες ιδέες που προβάλλονταν την ίδια εποχή στη Δύση⁴.

Το δεύτερο θέμα είναι η επαναφορά της θεωρίας ότι οι Βυζαντινοί εκλάμβαναν τη διεθνή κοινωνία και τους ηγεμόνες των διαφόρων κρατών ως μια οικογένεια, που αποδεχόταν τον βυζαντινό αυτοκράτορα ως επικεφαλής. Οφείλω να εκφράσω την απορία μου για την απουσία αναφοράς (σε πολλές παλαιότερες δικές μου μελέτες και) στις νεώτερες μελέτες, που παραπέμπουν τη θεωρία αυτή στον χώρο της λεκτικής εθιμοτυπίας ή και του μύθου⁵.

---

and universalistic ideas. Further, that the Byzantines never stopped regarding the world as their dominion, and the Byzantine emperor succeeded in establishing a world institution consisting of the rulers of all the other states of the world, or at least his neighbors, the so-called “family of princes”, in the form of a hierarchical world order, of course under the leadership of Constantinople. One should ask whether the Romans and the Byzantines, together with their neighbors, were really *so schizophrenic* as scholars usually make them out to be»: E. CHRYSOS, *Persian Legal Relations*, *Κληρονομία* 8 (1976), 1-52, στη σελ. 2.

4. E. ΧΡΥΣΟΣ, Το Βυζάντιο και η διεθνής κοινωνία του Μεσαίωνα, στο: *Το Βυζάντιο ως Οικουμενή*, Αθήνα 2005, 59-78 και E. CHRYSOS, *Perceptions of the International Community of States during the Middle Ages*, στο: *Ethnogenese und Überlieferung. Angewandte Methoden der Frühmittelalterforschung*, έκδ. K. BRUNNER – Br. MERTA, Wien-München 1994, 293-307. Για τις δυτικές ιδέες βλ. ειδικότερα R. HOLTZMANN, *Der weltherrschaftsgedanke des mittelalterlichen Kaisertums und die Souveränität der Europäischen Staaten* *Historische Zeitschrift* 159 (1939), 251-264.

5. W. BRANDES, Die »Familie der Könige« im Mittelalter. Ein Diskussionsbeitrag zur Kritik eines vermeintlichen Erkenntnismodells, *Rechtsgeschichte* 21 (2013), 262–284 και G. PRINZING, Byzantium, Medieval Russia and the So-called Family of Kings. From George Ostrogorsky to Franz Dölger’s Construct and its Critics, στον τόμο Alena ALSHANSKAYA, Andreas GIETZEN, Christina HADJIAFEXENTI (επιμ.), *Imagining Byzantium. Perceptions, Patterns, Problems* (= Byzanz zwischen Orient und Okzident, 11), Mainz 2018, 15-30.

Τέλος, ως προς την αλλοίωση του θεσμού του «βασιλέως» προς την κατεύθυνση μιας πρακτικότερης λειτουργίας του ως «οικονόμου», που ανέδειξε ευφυώς η συνάδελφος Α. Κιουσοπούλου⁶ και που αναφέρεται στη συνάφεια αυτή από τους δυο συγγραφείς, θα ήταν χρήσιμο αν, όσον αφορά τις απόψεις του Πατριάρχου Αντωνίου Α΄, παρακολουθούσαμε την εξέλιξη της λέξης γονομους στις λατινικές πηγές του Μεσαίωνα, όπως τη βρίσκουμε π.χ. σε σχόλια στις *Decretales Gregorii IX*⁷.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι η μελέτη αυτή των δυο επιμελητών του τόμου είναι περισσότερο αφηγηματική στην παρουσίαση της περιόδου, αλλά λιγότερο διεισδυτική.

Στο πρώτο μέρος του τόμου και υπό τον γενικό τίτλο *Empereurs et souverains* («Αυτοκράτορες και Ηγεμόνες»), δημοσιεύονται έξι μελέτες: ο Ivan Biliarsky, «*La transmission et la légitimation du pouvoir des derniers souverains bulgares de la dynastie des Assénides (1323-1396)*» [«Η μετάδοση και η νομιμοποίηση της εξουσίας των τελευταίων Βούλγαρων ηγεμόνων της δυναστείας των Ασενιδών (1323-1396)», σσ. 89-131], διερευνά κατά πόσον η βασιλεία στη Βουλγαρία ήταν κληρονομική, παρά τη δεδομένη επιθυμία των βασιλέων και τη μέριμνά τους να τους διαδέχονται τα τέκνα τους.

Στη μελέτη της «*La représentation du souverain serbe dans les Histoires de Jean VI Cantacuzène*» («Η αναπαράσταση του Σέρβου ηγεμόνα στο ιστορικό έργο του αυτοκράτορος Ιωάννου Καντακουζηνού», σσ. 133-158) η Smilja Marjanović-Dušanić αναλύει την εικόνα του Σέρβου ηγεμόνα, ουσιαστικά του Στέφανου Ντουσαν, που ήταν τότε, αλλά και προβάλλεται ως ο σημαντικότερος αντίπαλος του Αυτοκράτορα Ιωάννη ζ΄. Πρόθεση της συγγραφέως είναι να διαφωτίσει τη βασιλεία του Στεφάνου καθ' οδόν προς τον αυτοκρατορικό τίτλο και έμμεσα να ερμηνεύσει μέσα από την περιγραφή αυτή τις επιδιώξεις του Ιωάννη ως του ιστορικού της δικής του μακράς βασιλείας.

Στη μελέτη της Αντωνίας Κιουσοπούλου, «*Une approche du pouvoir impérial au début du xive siècle*» («Μια προσέγγιση της αυτοκρατορικής εξουσίας στις αρχές του δέκατου τέταρτου αιώνα», σσ. 159-168), εξετάζεται η αποδυνάμωση της αυτοκρατορικής εξουσίας στις αρχές του 14ου αιώνα στο πλαίσιο της

6. Βασιλεύς ή οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Άλωση, Αθήνα 2007, 187.

7. G. Post, *Studies in Medieval Legal Thought. Public Law and the State 1100-1322*, Princeton 1964, 487.

σύγκρουσης μεταξύ των δύο ισχυρών κοινωνικών ομάδων της εποχής, δηλαδή της αριστοκρατίας και της μεσαίας τάξης (τους λεγόμενους *μέσους*). Η συγγο. προτείνει να αναγνωρίσουμε έναν κύριο ρόλο στον Θεόδωρο Μετοχίτη στην αναβάθμιση της μεσαίας τάξης ως αντιστάθμισμα για τις ομάδες της αριστοκρατίας που αντιμετώπιζαν τον αυτοκράτορα.

Στη μελέτη του Sebastian Kolditz, «*Opposition, conspiracy, révolte: quelques remarques pour une histoire de la contestation politique à l'époque des Paléologues*» («Αντιπολίτευση, συνωμοσία, εξέγερση: μερικές παρατηρήσεις για μια ιστορία πολιτικής διαμαρτυρίας την εποχή των Παλαιολόγων», σσ. 169-212), ο συγγο. προβάλλει ως ερευνητική ανάγκη να μελετηθεί το φαινόμενο των εξεγέρσεων – για το ύστερο Βυζάντιο καταμέτρησε 31 τέτοιες εξεγέρσεις!– στην ολόκληρά του και καταθέτει συγκεκριμένες μεθοδολογικές παρατηρήσεις για την ερμηνεία του. Με αυτόν τον στόχο αναλύει παραδειγματικά τρεις συγκεκριμένες περιπτώσεις: την εξέγερση του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού, την παραίτηση του Ιωάννου Καντακουζηνού και την περιπετειώδη πολιτική διαγωγή του δεσπότη Δημητρίου κατά τον ΙΕ΄ αιώνα. Θεωρώ άξιον επισήμανσης το ότι η μελέτη αφιερώνεται στη μνήμη του Klaus-Peter Matschke, ενός άξιου μελετητή των ύστερων χρόνων της Αυτοκρατορίας.

Η επόμενη μελέτη, του Oliver Jens Schmitt, «*Traîtres ou champions de la survie? Les seigneurs de tendance ottoman dans les Balkans à l'époque de la conquête ottoman*» («Προδοτές ή πρωταθλητές της επιβίωσης; Οι φιλο-οθωμανοί άρχοντες στα Βαλκάνια την εποχή της οθωμανικής κατάκτησης», σσ. 213-275), είναι μια ενδιαφέρουσα και προσεγμένη ανάλυση της δράσης ισχυρών προσώπων και από τις δυο μεριές, Βυζαντινών και Οθωμανών, που κατά την περίοδο της σταδιακής Οθωμανικής κατάκτησης επηρέασαν την πορεία ως την Άλωση. Κρίσιμο είναι το ερώτημα εάν κάποιοι Βυζαντινοί άρχοντες έφτασαν στο σημείο να προδώσουν την πατρίδα τους χάριν ιδιωτικών συμφερόντων, κάτι που δεν επιβεβαιώνεται. Σε ποιο σημείο η Άλωση ήταν αναπότρεπτη, λόγω εσφαλμένων συμπεριφορών κάποιων Βυζαντινών, είναι ένα ανοικτό ερώτημα στη μελέτη του οποίου έλαβα παλαιότερα μέρος⁸.

Με το λεγόμενο *Χρονικό των Ιωαννίνων*, μια πολύτιμη ιστορικά πηγή για την Ήπειρο κατά τον Ιδ΄ αιώνα, που παραδίδεται σε πολλές παραλλαγές, ασχολείται ο Brendan Osswald, «*La Chronique de Iōannina: introduction, traduction et notes*»

8. Ε. ΧΡΥΣΟΣ, «Η Άλωση της Πόλης: Μια «έσωθεν» Άλωση»; στο: *Τιμητικός Τόμος Ε. Αλεξανδρίδου*, Θεσσαλονίκη 2016, 509-518.

(«Το Χρονικό των Ιωαννίνων: εισαγωγή, μετάφραση και σημειώσεις», σσ. 277-329). Γνωρίζοντας ότι αναμένεται νέα κριτική έκδοση του *Χρονικού* από τον Δημήτρη Γεωργακόπουλο, ο συγγρ. περιορίζει σε παρουσίαση του *Χρονικού* μαζί με φιλολογική εισαγωγή και σχολιασμένη μετάφραση στα Γαλλικά. Είναι μια ευπρόσδεκτη συνδρομή, παρόλον ότι θα ήταν μονιμότερα χρήσιμη αν γινόταν με βάση την επικείμενη κριτική και οριστική έκδοση, που θα περιέχει προσθήκες στο κείμενο και επομένως θα είναι πληρέστερη.

Στο δεύτερο τμήμα του τόμου, με γενικό τίτλο *Le fonctionnement de l'État* («Η λειτουργία του κράτους»), περιλαμβάνονται πέντε μελέτες. Πρώτη η Αναστασία Κοντογιαννοπούλου δημοσιεύει τη μελέτη «Autonomy, apostasy and the administration of Macedonia and Thrace in the Palaiologan period (mid-14th – mid-15th century)», [«Αυτονομία, αποστασία και διοίκηση της Μακεδονίας και της Θράκης στην περίοδο των Παλαιολόγων (μέσα 14ου – μέσα 15ου αιώνα)», σελ. 333-360]: Αναλύεται εύστοχα η επισφαλής πολιτική κατάσταση της αυτοκρατορίας και οι επιπτώσεις που αυτή είχε στην οργάνωση και την διοίκηση των επαρχιών. Η απώλεια μέρους της επικράτειας και οι συνέπειες από τους μακρόχρονους εμφύλιους πολέμους έφεραν μεγάλη εσωτερική αναστάτωση που, μεταξύ άλλων, διευκόλυνε την ανάληψη ελκυστικών διοικητικών αξιωμάτων στις επαρχίες, όπου διορίστηκαν μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας ή υψηλόβαθμα μέλη του προσωπικού της Αυλής. Ερευνάται λοιπόν στη μελέτη η συγκρότηση και τα θεσμικά χαρακτηριστικά των διοικητικών ενοτήτων και η λειτουργία των μηχανισμών της εξουσίας.

Ακολουθούν οι Mariyana Tsibranska-Kostova & Desislava Naydenova: «From the Nomocanon Cotelarii to the Slavonic Pseudo-Zonaras' Nomocanon: the history and reception of compilations of canon law among the 14th-century Balkan Slavs», («Από τον Νομοκάνονα του Cotelier στον σλαβονικό Νομοκάνονα του Ψευδο-Ζωναρά. Η ιστορία και η αποδοχή των συλλογών του κανονικού δικαίου μεταξύ των Σλάβων των Βαλκανίων κατά τον 14ο αιώνα», σσ. 361-390). Η διάδοση και κυκλοφορία νομοκανονικών συλλογών στις σλαβικές χώρες αποτελεί ένα πολύ χρήσιμο αντικείμενο έρευνας, τόσο για την μελέτη του δικαίου, που ενώνει τους λαούς στον νομικό, κοινωνικό και πρακτικό βίο, όσο και στις γλωσσολογικές έρευνες. Στη μελέτη αυτή, ύστερα από μια πολύ χρήσιμη εισαγωγή στον γενικότερο προβληματισμό, εξετάζονται δυο κείμενα. Αφενός του ελληνικού Νομοκάνονος του γνωστού ως Cotelarii, από το όνομα του πρώτου εκδότη του (J.-B. Cotelierus) και αφετέρου του σλαβονικού Νομοκάνονος, του γνωστού Ζωναρά – ένα όνομα παραπλανητικό αφού το έργο δεν συνδέεται με

τον κανονολόγο Ζωναρά - που συντάχθηκε στη Βουλγαρία κατά τον 14ο αιώνα. Το κείμενο αυτό, όπως τεμκηριώνεται στη μελέτη, είχε μεγάλη σπουδαιότητα στον μοναχισμό της Βουλγαρίας και του σλαβόφωνου κόσμου, στο βαθμό που οι συγγρ. δικαίως το αποκαλούν *Nomocanon of Slavia Orthodoxa*.

Έπεται η μελέτη της Marie-Hélène Congourdeau «*Le discours de Nicolas Kabasilas Sur les audaces contre les biens sacrés commises par les archontes en enfrenant la loi*» («Η ομιλία του Νικολάου Καβάσιλα *Λόγος περί τῶν παρανόμως τοῖς ἄρχουσιν ἐπὶ τοῖς ἱεροῖς τολμωμένων*», σσ. 391-450): ασχολείται με τον γριφώδη αυτόν λόγο του Νικολάου Καβάσιλα κατά των αρχόντων, ο οποίος απασχόλησε την έρευνα, κυρίως σε συνάρτηση με την εξέγερση των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη. Πρώτος επιμελήθηκε το κείμενο ο I. Ševčenko το 1957 στο εκτενές άρθρο του «*Nicolas Cabasilas' 'Anti-Zealot' Discourse: A Reinterpretation*», *DOP* 11 (1957), 79-171, όπου και προέβη σε κριτική (αλλά και κλασική για την ποιότητά της!) έκδοση, με εκτενή περίληψη στα αγγλικά και ευρύτατο σχολιασμό, κατά τον οποίο επικεντρώθηκε στην αποκάλυψη των πολλών μυστικών του και τον σκοπό της συγγραφής του. Η λογιώτατη συνάδελφος Marie-Hélène Congourdeau, εδώ, ύστερα από μια ουσιαστική εισαγωγή, προτείνει κάποιες διορθώσεις στο κείμενο του Καβάσιλα και καταθέτει πλήρη μετάφραση στα γαλλικά. Για ένα ρητορικό και κατά τούτο ιδιαίτερα δυσνόητο κείμενο, όπως ο λόγος αυτός, η μετάφραση σε μια σύγχρονη γλώσσα είναι ιδιαίτερα ευπρόσδεκτη.

Στη μελέτη της Inmaculada Pérez Martín, «*Enseignement et service impérial à l'époque paléologue*» («Εκπαίδευση και Αυτοκρατορική Υπηρεσία στην περίοδο των Παλαιολόγων», σσ. 451-502), εξετάζεται η εκπαίδευση που προσφερόταν για την επαγγελματική κατάρτιση των στελεχών των υπηρεσιών της Αυλής. Η συγγρ. συγκεντρώνει και επεξεργάζεται πολύ υλικό, διασκορπισμένο σε ποικίλες πηγές και δημιουργεί μια πολύ ενδιαφέρουσα εικόνα για το πώς λειτουργούσε η επαγγελματική και η τεχνική εκπαίδευση των κρατικών στελεχών στα χρόνια μετά την Άλωση του 1204. Η συγγρ. επιτυγχάνει να αναδείξει και να χρωματίσει επί μέρους πτυχές των διαφορών κλάδων, όπως ήταν οι υπηρεσίες της λεγόμενης γραφειο-κρατίας, αλλά και του στρατού, όπως και του περίπλοκου και σημαντικού τομέα των οικονομικών.

Ακολουθώντας τα βήματα του δασκάλου της, του αείμνηστου Νίκου Οικονομίδη, τόσο στη θεματική όσο και στη μέθοδο εργασίας, η Έφη Ράγια; στο άρθρο της «*Agrarian policy in the early Palaeologan period, ca. 1259-1300 from the archives of Mt. Athos and West Asia Minor*» [«Αγροτική πολιτική στην πρόωμη περίοδο των Παλαιολόγων, (περ. 1259-1300) από τα αρχεία του Αγίου

Όρους και της Δυτικής Μικράς Ασίας», σσ. 503-562], επιχειρεί να διαφωτίσει την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων, του Μιχαήλ Η' και του Ανδρόνικου Β', μέσα από την αγροτική και οικονομική τους πολιτική κυρίως μέσα από τις δημοσιονομικές πρωτοβουλίες τους. Ως βασική πηγή πληροφοριών αξιοποίησε τα έγγραφα του φυλάσσονται στα Αρχεία των Μονών του Αγίου Όρους, αλλά και των μοναστικών κέντρων της δυτικής Μικράς Ασίας, τα οποία γνωρίζει καλά γιατί ήταν αντικείμενα και προηγούμενης επιστημονικής της έρευνας. Τα αποτελέσματα της έρευνάς της οδηγούν στην αποτίμηση της πολιτικής των δυο αυτοκρατόρων με τρόπο θετικό και σε αντίθεση προς την εικόνα που παραδίδουν οι ιστοριογραφικές πηγές (π.χ. Γεώργιος Παχυμέρης). Τα από τη φύση τους δύσκολα αυτά θέματα, που προϋποθέτουν ειδικές γνώσεις, αλλά και οι ασάφειες που περιέχουν τα έγγραφα, τα οποία μόνο έμμεσα παραχωρούν τις πληροφορίες που αναζητούμε, καθιστούν την έρευνα εξαιρετικά δυσχερή και επομένως πρέπει να εξαρθεί η σημασία της μελέτης αυτής. Κατά την άποψη της Ε. Ράγια οι πρωτοβουλίες των αυτοκρατόρων στόχευαν και στην ανακατανομή του πλούτου που παραγόταν υπέρ του ταμείου του κράτους, και αυτό ενίσχυσε την αντοχή του για αρκετές δεκαετίες.

Στην επόμενη ενότητα, *Cultures et élites d'Empire* (Πνευματική ζωή και elites της αυτοκρατορίας) έχουν ενταχθεί τρεις μελέτες: στη μελέτη «*Passions in Paleologan spiritual writing: affection, vanity and sorrow in Eulogia Choumnaina's correspondence and other contemporary texts*» («Πάθη στην πνευματική γραμματεία των Παλαιολόγων: Στοργή, ματαιοδοξία και λύπη στην αλληλογραφία της Ευλογίας Χούμναινας και άλλα σύγχρονα κείμενα», σσ. 565-589), με κύριο υλικό τις επιστολές που έστειλε στον πνευματικό της η βασίλισσα Ειρήνη, η κόρη του Νικηφόρου Χούμνου, που ήταν ακόμη έφηβη όταν χήρευσε μετά τον θάνατο του Ιωάννη Παλαιολόγου και που έκτοτε έζησε ως μοναχή Ευλογία (1291-1355), ο Martin Hinterberger που και κατά το παρελθόν έχει ασχοληθεί με τέτοια θέματα, αναλύει τον τρόπο με τον οποίο η βασίλισσα – μοναχή καταγράφει στις επιστολές της τα αισθήματά της.

Ο Alexander Riehle, στη μελέτη του «*Literature, politics and manuscripts in early Palaiologan Byzantium: towards a reassessment of the Choumnos-Metochites controversy*» («Λογοτεχνία, πολιτική και χειρόγραφα στο πρώιμο Παλαιολόγειο Βυζάντιο: Προς μια επανεκτίμηση της αντιπαράθεσης Χούμνου-Μετοχίτη», σσ. 591-623), εστιάζει στην παρομιώδη έριδα μεταξύ Νικηφόρου Χούμνου και Θεόδωρου Μετοχίτη, όπου συμπλέκονται οι φιλολογικές διαφορές τους με την επαγγελματική άμιλλά τους για τη θέση του *μεσάζοντος* και η οποία αποκτά με

την μελέτη αυτή και μια νέα φάση στα χρόνια μας. Ο συγγραφέας, ήδη γνωστός για τις έρευνές του στις επιστολές του Χούμνου, επανέρχεται κριτικά στην αναζήτηση των λόγων της σύγκρουσης των δυο σημαντικότερων λογίων και ανώτατων κρατικών λειτουργών, θέμα που εθεωρείτο λυμένο ύστερα από την ειδική μελέτη του Ihor Ševčenko⁹. Η μελέτη αυτή περιορίζει τον ορίζοντα της έριδος σε φιλολογικά πλαίσια. Σημαντικό είναι ότι ως παράρτημα εκδίδεται κριτικά και μεταφράζεται στα αγγλικά ο Λόγος 27 του Χούμνου *Περί λόγων κρίσεως και έργασίας τίνι τούτων εΐδει και τίνος άφεκτέον*.

Το επόμενο άρθρο, του Florin Leonte, «Ethos in late Byzantine court rhetoric (ca. 1350-1453)» [«Ήθος στην υστεροβυζαντινή ρητορική της Αυλής (περ. 1350-1453)», σσ. 625-634], αναδεικνύει την κεντρική σημασία που είχε το θέμα του ήθους στην εγκωμιαστική ρητορική κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή.

Η επόμενη ενότητα τιτλοφορείται *Orthodoxie, palamisme et thomisme* (Ορθοδοξία, παλαμισμός και Θωμισμός), όπου το άρθρο του Antonio Rigo, «Le séjour de Grégoire Palamas au monastère de Saint-Michel de Sôsthénion (octobre 1341 – 24 mars 1342)», [«Η διαμονή του Γρηγορίου Παλαμά στη Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Σωσθενίου, (Οκτώβριος 1341 – 24 Μαρτίου 1342)», σσ. 667-694] διαφωτίζει τον Βίο και το έργο Γρηγορίου Παλαμά κατά τους μήνες που έζησε στην Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Βόσπορο, δεδομένου ότι η εποχή ήταν πολλή κρίσιμη. Προσυπογράφω την πρόταση του συγγραφέα να ετοιμασθεί μια νέα βιογραφία του Γρηγορίου Παλαμά.

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται εντυπωσιακή σε έκταση και βάθος έρευνα του αρχείου των πατριαρχικών εγγράφων, που διασώζεται σε δυο τόμους που τώρα βρίσκονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Αυστρίας (αριθμ. 47 και 48) από συναδέλφους που υπηρετούν στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης και στο Τμήμα Βυζαντινολογικής Έρευνας της Αυστριακής Ακαδημίας. Ένας εκ των παλαιότερων και πολυγραφότερων μελών της ομάδος αυτής, ο Christian Gastgeber, δημοσιεύει εδώ την μελέτη «Anti-Palamism in the chancery of Patriarch Philotheos Kokkinos (second term: 1364-75): the case of Demetrios Chloros» [«Ο Αντιπαλαμισμός στο Γραφείο Υπηρεσιών του Πατριάρχη Φιλοθέου Κοκκίνου (δεύτερη πατριαρχία 1364-75): Η περίπτωση του Δημητρίου Χλωρού», σσ. 695-725] που αναφέρεται στην τύχη των Αντιπαλαμιστών κατά τη δεύτερη πατριαρχία του Φιλοθέου Κοκκίνου. Με προσεγμένη, πρωτότυπη προσέγγιση και με εγκυρότητα ερευνώνται οι εμμείναντες στην αντίθεσή τους κατά των

9. *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos: la vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues*, Bruxelles 1962.

θεολογικών απόψεων του Γρηγορίου Παλαμά και μετά την επίσημη καταδίκη των θέσεών τους, οι οποίοι εν συνεχεία έγιναν στόχος προσεκτικής παρακολούθησης από τους ανθρώπους που υπηρετούσαν στην Γραμματεία του Πατριαρχείου. Ένας εξ αυτών ήταν ο Δημήτριος Χλωρός, ένα κεντρικό πρόσωπο της ειδικής αυτής έρευνας, του οποίου παρακολουθείται η πορεία και μετά την προσχώρησή του στον 'λατινισμό'.

Ακολουθεί η μελέτη του Μάρκου Fanelli, «L'Islam dans la vie et l'œuvre du patriarche Kallistos Ier (ca 1290 - † 1364)» [«Το Ισλάμ στη ζωή και το έργο του Πατριάρχη Καλλίστου Α' (περ. 1290 - 1364)», σσ. 727-760]: Ερευνάται προσεκτικά ο ρόλος του Ισλάμ στην καθημερινή ζωή και στην ατμόσφαιρα της εποχής του Καλλίστου Α', ο οποίος είχε μια δραματική εμπειρία όταν έπεσε στα χέρια των Τούρκων, αλλά και όταν υπηρέτησε στην περιοχή της κατεχόμενης από τους Οθωμανούς Καλλιπόλης. Έκτοτε έζησε με τον φόβο και την αγωνία της επερχόμενης επικράτησής τους. Έτσι τα κείμενα του Πατριάρχη αναδεικνύονται ως πολύ χρήσιμες πηγές για να ιχνηλατήσουμε τα αισθήματα των Βυζαντινών στον τελευταίο αιώνα πριν από την Άλωση.

Ο Παναγιώτης Χ. Αθανασόπουλος, «Religious polyarchy and its consequences: a hitherto unknown *Consilium ad Graecos* in Demetrios Kydones' unedited *De processione Spiritus sancti ad amicum*» («Η θρησκευτική πολυαρχία και οι συνέπειές της: Ένα ως τώρα άγνωστο *Consilium ad Graecos* στο ανέκδοτο έργο του Δημητρίου Κυδώνη *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πρὸς φίλον*», σσ. 761-802) ασχολείται με ένα κείμενο του Δημητρίου Κυδώνη. Προς το τέλος του ως σήμερα ανέκδοτου επιστολιμαίου δοκιμίου *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πρὸς φίλον* (*De processione Spiritus sancti ad amicum*) του Δημητρίου Κυδώνη είναι καταχωρημένο ένα λογίδριο με τίτλο *Συμβουλή Λατίνου πρὸς Γραικούς*, το οποίο, κατά τον ισχυρισμό του, δόθηκε στα Λατινικά από έναν Λατίνο σε συνάντηση Βυζαντινών και Λατίνων, με παρουσία του Κυδώνη, όπου περιλαμβάνεται μια κριτική της Βυζαντινής Εκκλησίας και παρουσιάζει την κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη περί το 1384-1386/7. Σε αυτό το άρθρο δημοσιεύεται μια προσωρινή κριτική έκδοση αυτού του κειμένου με αγγλική μετάφραση και σχόλια και αναζητείται η ταυτότητα του άγνωστου λατινόγλωσσου συγγραφέα του. Ομολογώ ότι ο τίτλος του άρθρου δεν διευκολύνει την κατανόησή του.

Το άρθρο του John A. Demetracopoulos, «Scholarios' *Inserta thomistica* in his Compendium of Demetrios Kydones' translation of Thomas Aquinas' *Summa theologiae*, Ia: a re-edition and its textual setting» («Τα *Inserta thomistica* του

Σχολαρίου στην Επιτομή της μετάφρασης του έργου του Θωμά Ακινάτη *Summa theologiae* από τον Δημήτριο Κυδώνη, με μια επανέκδοση και του κειμένου», σσ. 803-826) αποτελεί εμβριθή φιλολογική αλλά και φιλοσοφική εξέταση κειμένων της σημαντικής τριάδας λογίων: από τον Θωμά Ακινάτη στον Δημήτριο Κυδώνη και από εκεί στον Γεννάδιο Σχολάριο. Είναι προϊόν του ερευνητικού προγράμματος *Thomas Latinus – Thomas Graecus*¹⁰.

Ο τόμος κλείνει με ένα δοκίμιο του Mihai-D. Grigore, «Eastern Orthodoxy as confession: an essay on principles or Bringing the Synodikon of Orthodoxy into discussion of paradigms» («Η Ανατολική Ορθοδοξία ως ομολογία: Ένα δοκίμιο περί αρχών ή φέροντας το Συνοδικό της Ορθοδοξίας στη συζήτηση των παραδειγμάτων», σσ. 827-868): Προέρχεται από τον προβληματισμό για την θέση των εκκλησιών –και της Ορθοδοξίας– στην πληθώρα των εκκλησιαστικών ομολογιών της Ευρώπης των νεώτερων χρόνων. Ο συντάκτης της βιβλιοκρισίας οφείλει να ομολογήσει ότι δυσκολεύεται να περιγράψει το περιεχόμενό του και να το αξιολογήσει ως μέρος του τόμου αυτού.

Ακολουθώντας την εκδοτική παράδοση των *Travaux et Mémoires*, ο τόμος ολοκληρώνεται με τις περιλήψεις των άρθρων (στην Αγγλική ή τη Γαλλική αντίστοιχα) και εκτενή ευρετήρια, σσ. 869-916.

Πρόκειται λοιπόν περί ενός ογκώδους τόμου, πλούσιου σε περιεχόμενο, που ενίοτε θυμίζει τους τόμους «Companion to...», που τώρα έγιναν εκδόσεις της «μιάδας», όπου κύριος στόχος είναι η θεματική πληρότητα και όχι η πρωτοτυπία.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣ

Αθήνα

10. Το ερευνητικό πρόγραμμα «Thomas de Aquino Byzantinus» (Πανεπιστήμιο Πατρών και Κολλέγιο Royal Holloway του Πανεπιστημίου του Λονδίνου), που έχει ως αντικείμενό του την άρτια επιστημονική έκδοση και τη συστηματική μελέτη των βυζαντινών μεταφράσεων δεκαέξι τουλάχιστον πραγματειών του, καθώς και την πρόσληψη γενικότερα του έργου του από σπουδαίους Βυζαντινούς λογίους και θεολόγους (φιλοθωμικούς και αντιθωμικούς, πλατωνίζοντες και αριστοτελιζοντες, φιλοπαλαμικούς και αντιπαλαμικούς). Βλ. Χ. ΔΕΝΑΡΙΝΟΣ, «Τό ερευνητικό πρόγραμμα Thomas de Aquino Byzantinus (2006/07-): Άνατολή καί Δύση στό ύστερο Βυζάντιο» στον τόμο *Thomas Latinus – Thomas Graecus. Ο Θωμάς Ακινάτης και η πρόσληψη του στο Βυζάντιο*, επιμ. Γ. Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ – Χ. ΔΕΝΑΡΙΝΟΣ, Εκδόσεις Άρτος Ζωής, Αθήνα 2022, 159-201. Οφείλω να εξάρω την ποιότητα της έρευνας της ομάδος αυτής στον δύσβατον αυτόν χώρο όπου συνεργάζονται η Φιλοσοφία με την Θεολογία και δη στην Ελληνική και την ύστερη Λατινική γλώσσα.